

Aida ŠKORO BABIČ*

DOSTOP DO ARHIVSKEGA GRADIVA DRUGE SVETOVNE VOJNE - NEKATERI PRISTOPI PRI IZVAJANJU DOLOČB ZVDAGA-A

Izvleček:

Prispevek podaja pregled zakonskih podlag za dostop do arhivskega gradiva iz obdobja druge svetovne vojne. Ob tem je predstavljena narava tega gradiva kakor tudi njegove zvrsti ter podan kratek opis raznolikih znanstvenih in drugih raziskav, ki se opravljajo na podlagi omenjenega gradiva. Posebna pozornost je posvečena gradivu, ki vsebuje osebne podatke, le-ti v skladu z arhivskim zakonom niso dostopni, ter vprašanjem, ki se pojavljajo pri predpisanih postopkih dajanja gradiva v uporabo.

Ključne besede:

arhivski zakon, arhivsko gradivo, vojaško gradivo, anonimizacija, dostopnost

Abstract:

Access to Archives from the Period of the Second World War - Some Approaches in Implementing Provisions of the New Archival Law

The article gives an overview of the legal bases for access to the archives of the Second World War. It presents the nature of these archives, types of documents and a brief outline of diverse scientific and other research, carried out on the basis of this material. Special attention is given to archives containing personal data, to which, in accordance with the new Archives Act, adopted in 2014, access is restricted. The article also discusses issues, which arise from the prescribed procedures of putting such records to use.

Key words:

archival law, archives, military records, anonymization, access

1 UVODNI PREGLED ZAKONSKE PODLAGE

Z Zakonom o spremembah in dopolnitvah Zakona o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih (ZVDAGA-A), slednji je stopil v veljavo 22. julija 2014, so se zgodile spremembe pri postopanju z arhivskim gradivom iz obdobja druge svetovne vojne, ki se hrani v Arhivu Republike Slovenije, ter pri posredovanju tega gradiva uporabnikom. Novela zakona se je zaradi nekaterih neustreznih rešitev Zakona o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih (Ur. list RS, št. 30/06) začela pripravljati že leta 2012. Tako Vlada Republike Slovenije na svoji spletni strani¹ zagotavlja, da je dostop do arhivskega gradiva z novelo urejen izključno na podlagi in skladno s priporočili Informacijskega pooblaščenca Republike Slovenije in Varuha človekovih pravic Republike Slovenije. Z novelo je tako omogočen dostop do arhivskega gradiva slehernemu posamezniku, s tem da je predpisana anonimizacija občutljivih osebnih podatkov (po vzoru Nemčije in Poljske), kar pomeni prekritje podatkov o

* Mag. Aida Škoro Babič, svetovalka, Arhiv Republike Slovenije, Sektor za varstvo arhivskega gradiva posebnih arhivov, Zvezdarska 1, 1000 Ljubljana, Slovenija, kontakt: aida.skoro@gmail.com.

¹ Dostopno na: http://www.vlada.si/teme_in_projekti/arhiv_projektov/arhivi/pogosta_vprasanja/.

intimni sferi posameznika. Z novelo so se torej poleg drugih členov spremenili člani Zakona o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih (ZVDAGA) glede dostopa do arhivskega gradiva.

Tako 65. člen ZVDAGA (Uradni list RS, št. 30/06 in 51/14)², ki vsebuje roke nedostopnosti arhivskega gradiva, določa, *da javno arhivsko gradivo v javnih arhivih, ki vsebuje osebne podatke, ki se nanašajo na: zdravstveno stanje, spolno življenje, žrtev kaznivih dejanj zoper spolno nedotakljivost, zakonsko zvezo, družino in otroke, storilca kaznivih dejanj in prekrškov, razen kaznivih dejanj in prekrškov oseb, zoper katere je bil voden postopek zaradi nasprotovanja nekdanjemu enopartijskemu režimu, versko prepričanje in etnično pripadnost, postane dostopno za javno uporabo 75 let po nastanku gradiva ali 10 let po smrti posameznika, na katerega se podatki nanašajo, če je datum smrti znan, če ni z drugimi predpisi drugače določeno. Pri dostopu do javnega arhivskega gradiva po prvem ali drugem odstavku tega člena se kot nedostopni oddvojijo le posamezni dokumenti, ki vsebujejo podatke, ki jih varujejo roki nedostopnosti, in ne širše enote gradiva. Kadar posamezni dokumenti vsebujejo podatke, ki jih varujejo roki nedostopnosti, poleg njih pa tudi podatke, do katerih bi bilo mogoče dostopati, se za dostop pripravi anonimizirana kopija dokumenta, na kateri so podatki, ki jih varujejo roki nedostopnosti prekriti tako, da neposreden ali posreden vpogled ni omogočen (2. odst. 65. člena ZVDAGA).*

V primeru, da se uporabnik ne strinja z omejitvijo dostopa, lahko vloži ugovor, o katerem odloči arhivska komisija v upravnem postopku. 66. člen opredeljuje delo arhivske komisije, in sicer določa v drugem odstavku, *da arhivska komisija lahko znanstveno-raziskovalni organizaciji, raziskovalcu ali novinarju z upravno odločbo odobri izjemni dostop do javnega arhivskega gradiva, ki vsebuje osebne podatke iz drugega odstavka prejšnjega člena, če ta izkaže, da učinkovite ocene gradiva ali izvedbe raziskave oziroma njenega namena ni mogoče doseči brez obdelave podatkov iz drugega odstavka prejšnjega člena ali bi bilo to povezano z nesorazmernim naporom ali stroški (2. odst., 66. člen ZVDAGA).*

V ta namen mora uporabnik na podlagi tretjega odstavka istega člena arhivski komisiji predložiti predstavitveni elaborat raziskave, ki mora vsebovati: naslov raziskave, nosilca raziskave, neposredne izvajalce raziskave (osebno ime, naziv, prebivališče, razmerje do nosilca raziskave in morebitni mentor), raziskovalno področje (opisno), namen oziroma cilj raziskave in strokovno utemeljitev o izpolnjevanju pogojev iz prvega ali drugega odstavka tega člena. Tisti uporabnik, ki mu je odobren izjemni dostop, podatkov do izteka rokov nedostopnosti po tem zakonu ne sme uporabiti v namene izven raziskave ali jih razkriti osebam, ki niso izvajalci raziskave v skladu s predstavitvenim elaboratom. To dolžnost uporabnik potrdi v pisni obliki pred seznanitvijo s podatki.

² Neuradno prečiščeno besedilo Zakona o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih obsega: Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih - ZVDAGA (Uradni list RS, št. 30/06 z dne 23.3.2006) ter Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih - ZVDAGA-A (Uradni list RS, št. 51/14 z dne 7. 7. 2014).

2 GRADIVO DRUGE SVETOVNE VOJNE: NASTANEK IN VSEBINA GRADIVA TER DOSTOPNOST

Novela tako drastično spreminja režim dostopnosti oziroma uporabe arhivskega gradiva iz druge svetovne vojne v Arhivu republike Slovenije. Gre za posebno zbirko arhivskih fondov in zbirk, ki je pričela nastajati že v času vojne, pri čemer je imel odločilno vlogo Znanstveni inštitut, slednji je bil ustanovljen pri Predsedstvu slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS). Odlok Izvršnega odbora Osvobodilne fronte o ustanovitvi z dne 12. januarja 1944 Znanstvenemu inštitutu nalaga, »... da pripravlja znanstveni material in znanstvene izsledke, ki jih potrebuje naša narodnoosvobodilna borba v sedanjosti ter pri obnovitvenem delu po osvoboditvi, kakor tudi, da po znanstveni poti posreduje izkušnje narodnoosvobodilne borbe znanosti sami« (Ferenc, 1960). Gradivo se je načrtno začelo zbirati že leta 1943, saj je vodstvo odporniškega gibanja poskrbelo za arhivsko gradivo po kapitulaciji Italije, ki so ga našli na posameznih krajih. Tako se je medvojno gradivo zbiralo, popisovalo in po potrebi skrivalo na varnih mestih. Na predlog znanstvenega inštituta je Predsedstvo SNOS januarja 1945 izdalo tudi »odlok o zaščiti, knjižnic, arhivov, umetniških in zgodovinskih spomenikov, znanstvenih in umetniških zbirk in prirodnih znamenitostih« (SI AS 1887, Slovenski poročevalec 27. 1. 1945). Znanstveni inštitut je po koncu vojne prevzel skrb za zbrano arhivsko gradivo iz obdobja druge svetovne vojne. Leta 1948 se je inštitut razdelil na Inštitut za narodnostna vprašanja in Muzej narodne osvoboditve. Za arhivsko gradivo je skrbel muzej, medtem ko je manjši del arhivskega gradiva prešel s preoblikovanjem Oddelka za vprašanje meja na Inštitut za narodnostna vprašanja. Z ustanovitvijo Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (današnjega Inštituta za novejšo zgodovino) leta 1959 je nastal arhivski oddelek inštituta, kamor je bil vključen arhiv Muzeja narodne osvoboditve Ljudske republike Slovenije. Arhivsko gradivo druge svetovne vojne je predstavljal tretji odsek arhivskega oddelka, III. odsek za obdobje osvobodilnega boja 1941 - 1945. Leta 1962 je institucionalno prišlo do ločitve med Inštitutom za zgodovino delavskega gibanja (IZDG) in Muzejem narodne osvoboditve; slednji je postal muzejska ustanova, arhivsko gradivo druge svetovne vojne pa je ostalo v okviru Arhiva IZDG (Gombač, 2009). 2. novembra leta 1992 je arhiv IZDG oziroma Inštituta za novejšo zgodovino, kakor se je imenoval po novem, kot specialni arhiv postal del Arhiva Republike Slovenije, in sicer kot poseben Referat za dislocirano arhivsko gradivo II. Ob vključitvi Arhiva IZDG v Arhiv Republike Slovenije je bil sprejet dogovor, da ostane v njegovem okviru kot poseben zaokrožen del, ker bi fizično vključenje arhivskih fondov, ki jih je do tedaj hranil INZ, onemogočalo preverjanje citiranih dokumentov v publikacijah.

Dostop do tega gradiva je bil prost za vsakogar brez omejitev.

To se ni spremenilo niti po sprejetju Zakona o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih leta 2006, v katerem je bilo v 63. členu določeno, da »javno arhivsko gradivo, ki vsebuje občutljive osebne podatke (podatki o rasnem, narodnem ali narodnostnem poreklu, političnem, verskem ali filozofskem prepričanju, članstvu v politični stranki in sindikatu, zdravstvenem stanju, spolnem življenju, vpisu ali izbrisu v ali iz kazenske evidence, ki se vodijo na podlagi zakona, ki ureja prekrške, biometrične značilnosti, če je z njihovo uporabo mogoče določiti posameznika v zvezi s kakšno od prej navedenih okoliščin), postane dostopno za uporabo 75 let po svojem nastanku ali deset let po smrti osebe, na katero se nanaša, če je datum smrti znan, če ni z drugimi predpisi drugače določeno« (Uradni list RS, št. 30/2006).

Ker je gradivo druge svetovne vojne kot posebna zbirka arhivskega gradiva, kot specialni arhiv, prišel v okvir Arhiva Republike Slovenije, se dostop do tega gradiva ni omejeval v skladu z navedenim členom. Omeniti je treba tudi to, da je ta status

»specialnega arhiva« dobil že takoj po vojni, saj je vse tovrstno gradivo, torej gradivo iz obdobja druge svetovne vojne, s področja celotne takratne Jugoslavije prevzel Vojno zgodovinski inštitut Jugoslovanske ljudske armade (JLA) v Beogradu, z izjemo gradiva v Sloveniji, ki ga je zbiral in urejal Znanstveni inštitut. Tudi ustanovitev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, slednji je prevzel to gradivo, je povezana s pripisovanjem posebnega pomena proučevanju razvoja socialistične družbe in osvobodilnega gibanja jugoslovanskih narodov, ki je postavil temelje socialističnemu družbenemu redu (Ferenc, 1960). Sredi osemdesetih let se je pri pripravah zakona o arhivskem gradivu Socialistične federativne republike Jugoslavije pojavila zahteva, da je treba gradivo slovenske partizanske vojske izročiti Vojno zgodovinskemu inštitutu v Beogradu. Slovenci poslanci so leta 1986 dosegli, da je gradivo ostalo v Ljubljani (Smole, 1976). Arhiv iz obdobja druge svetovne vojne, ki je danes v okvirju Sektorja za varstvo arhivskega gradiva posebnih arhivov Arhiva Republike Slovenije, je pravzaprav eden večjih arhivov druge svetovne vojne v Evropi. Zato je število obiskovalcev in uporabnikov iz tujine visoko.

Za upoštevanje določb 65. člena ZVDAGA je potrebno pogledati vsebino gradiva druge svetovne vojne.

Po provenienci gradiva se gradivo deli na štiri sklope: partizanske, nemške, italijanske ter kolaboracionistične³ fonde. Vsi fondi zajemajo vojaško gradivo in upravno gradivo, tako na primer partizanski fondi in zbirke poleg vojaškega gradiva zajemajo tudi »civilno« gradivo - gradivo upravnih organov odporniškega gibanja. Zaradi narave odporniškega gibanja je meja med vojaškimi aktivnostmi in upravnimi dejavnostmi v gradivu včasih zabrisana.

Nemški fondi vsebujejo gradivo nemške okupacijske uprave ter gradivo vojaštva, orožništva in policije. Ker gre za vojaško zasedbo, je razumljivo, da so bili med glavnimi delovnimi področji uprave tudi državna obramba in vojaške zadeve, splošna in notranja uprava, ki je zajemala zadeve glede prebivalstva, policijske zadeve ... S problematiko jugovzhodnega evropskega prostora, med drugim tudi slovenskega območja, so se Nemci ukvarjali že pred vojno. Na ozemlju Avstrije so študij jugovzhodnega prostora koncentrirali v »Jugovzhodnem nemškem inštitutu« (Südostdeutsches Institut) v Gradcu. Med najpomembnejšimi sodelavci tega inštituta je bil Helmut Carstanjen. Slednji je že leta 1935 pod psevdonimom dr. Gerhard Werner napisal delo »Sprache und Volkstum in der Untersteiermark«, Stuttgart 1935. V svojem delu je predstavil rezultate svojih raziskovanj, med drugim to, da je treba na Štajerskem, kar se narodnostnih razmer tiče, razlikovati tri skupine: Nemce (tiste, ki govorijo nemško), Wende in Slovence (zavedne Slovence). Tako Wendi kakor Slovenci uporabljajo pri občevalnem jeziku slovanske dialekte, Wendi pa pripadajo nemškemu narodu, po čemer se ravno razlikujejo od Jugoslovancev, s katerimi se Slovenci čutijo eno (Škerl, 1960). Te teze so bile pomembne predvsem v dobi neposrednih priprav za napad na Jugoslavijo v zadnjih letih pred vojno, ko je Gradec s pomočjo pripadnikov nemške narodne manjšine v Sloveniji zbiral podatke za svoje namene in izdeloval potrebne strokovne referate o položaju v slovenskih krajih. Razvili so narodnostno klasifikacijo.

V aprilski vojni leta 1941 je bila Slovenija operacijsko območje II. nemške in II. italijanske armade, zasedli sta jo v šestih dneh. Nekaj dni po zasedbi je vse pokrajine

³ Izraz je uporabljen v podatkovni zbirki Arhiva Republike Slovenije in se nanaša na gradivo Gorenjskega domobranstva, Slovenskega domobranstva, Četniškega poveljstva za Slovenijo, Policijskega varnostnega zbora v Ljubljani, Slovenskega narodnega varnostnega zbora v Operacijski coni Jadransko primorje ter Prostovoljne protikomunistične milice.

v Sloveniji upravljala vojaška okupacijska uprava. S Hitlerjevimi navodili o razdelitvi Jugoslavije z dne 12. aprila 1941 je sledila razdelitev slovenskega ozemlja med tri okupacijske sile (Nemčijo, Italijo in Madžarsko), ki se do septembra istega leta ni bistveno spremenila, medtem ko so uskladitve meje med Nemčijo in Italijo še potekale. Aprila 1941 je Hitler izdal odlok o začasni upravi v Spodnji Štajerski ter odlok o začasni upravi na zasedenih, nekdanjih avstrijskih predelih Koroške in Kranjske. V tem odloku pravi, da mu bo šef civilne uprave neposredno podrejen in mu bo sam dajal navodila (Ferenc, 1968). Tako sta bila postavljena šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko in Gorenjsko. Na zasedenih ozemljih sta se organizirali Štajerska domovinska zveza in Koroška ljudska zveza, vendar so člani teh dveh organizacij morali biti »biološko ustrezni« (Mikuž, 1953).

Zvrsti nacionalne kvalifikacije so po okupaciji igrale odločilno vlogo pri določanju slovenskih ljudi za deportacijo. Na Carstanjenovih temeljnih zvrsteh je graški center še podrobneje določil razlike med prebivalci na Spodnjem Štajerskem. Gostinski obrati so bili npr. klasificirani kot nemški (d), Nemcem prijazni (dfr), slovenski (s), slovenski – a nemško čuteči (sdfr), slovenski – a slovensko usmerjeni (s, o) in slovenski – a protinemško usmerjeni (s, a). Označeno je bilo, če jih obiskujejo slovenski ali nemški gostje. Pri industrijskih obratih je bila označena industrijska kapaciteta in nacionalna kvalifikacija osebja. Pri cerkvi so bile pojasnjene cerkvene ustanove, njeno osebje in klerikalne organizacije. Slovenci pri posameznih obratih so bili v Gradcu klasificirani s črkami A, B, C, D. Pri tem so bili nasprotniki označeni z A, nevarni nasprotniki z B, voditelji slovenskega gibanja s C, politično nesamostojni pa z D. Elaboratom so bili dodani sezname Nemcem sovražnih Slovencev in Jugoslovanov ter nemških zaupnikov (Škerl, 1953).

Pripravljen je bil deportacijski načrt, ki se je izvajal pod neposrednim vodstvom obeh šefov civilne uprave (Siegfrieda Uiberreitherja na Spodnjem Štajerskem in Franza Kutschere na Gorenjskem). Sledile so aretacije in deportacije na narodnostni osnovi. Tako je jasno, da je gradivo okupacijske uprave prežeto s podatki o etnični pripadnosti posameznikov in ga je v skladu s 65. členom ZVDAGA potrebno anonimizirati.

Na Slovenskem je tako že od leta 1941 prihajalo do množičnih aretacij. Aretacija je pravni akt, ki je opredeljen z zakoni in predpisi o policiji ter za katerega je potreben priporni razlog. Poleg aretacije je bilo s predpisi dovoljeno tudi pridržanje, torej odvzem prostosti za kratek čas (Guštin, 2006). Aretacije na nemškem okupacijskem območju so izvajali predvsem orožništvo (žandarmerija), kriminalna in tajna državna policija, v nekaterih primerih pripadniki Wehrmannschafta, v tovarnah pa so se jim pridružili tudi stražniki v delovnih obratih. Na italijanskem okupacijskem območju so aretacije opravljali civilni in vojaški karabinjerji, agenti kvesture, pa tudi črne srajce, orožništvo in policijski agenti. Aretacije v prvem mesecu okupacije, ki so bile političnega značaja, so imele svoje vzroke v predvojnih pripravah in že pripravljenih seznamih. Nemški okupator je tako aretiral predvsem tiste, ki so bili na seznamih označeni kot nemštvu sovražni, pripadnike sokolov in podobnih nacionalnih organizacij ter tiste, ki so bili na seznamih za izgon. Tudi na italijanskem okupacijskem območju so bile prve izvedene aretacije povezane z iskanjem tistih oseb, ki so jih sumili sodelovanja v protifašističnem odporu na Primorskem. Nato pa so se policijske in vojaške enote usmerile na vzdrževanje javnega reda in miru. Vršilo se je veliko število aretacij. Med aretiranimi so bili storilci oziroma osumljeni kriminalnih dejanj, saj običajni kriminal v času vojne ni upadal. Veliko je bilo kršenja predpisov o prehrani in oskrbi, črni borzi, črnem zakolu, tihotapstvu in kraji živil ter prekupčevanju. Kmalu po zasedbi so nemške oblasti sprožile akcijo, da bi odstranile »poklicne zločince« in »zločince iz navade«. Sem so se šteli vsi tisti, ki so trikrat ponovili kaznivo dejanje iz

koristoljubja (Guštin, 2006). Med aretiranci so bili kršilci vojnih zakonov oz. posebnih predpisov, ki so bili uvedeni po zasedbi, niso pa bili političnega značaja. Šlo je za kršitve odredb o prijavljanju, zatemnitvi, delovni obveznosti in nedovoljenemu prehodu meje. Med kršitve delovne obveze so spadali tudi občasni izostanki z dela, čemur so sledile aretacije in zaporne kazni.⁴ Največ aretiranih pa so predstavljali storilci političnih kaznivih dejanj.

Na italijanskem okupacijskem območju so nekajkrat aretirali več sto okoliških prebivalcev, kot odgovor na napade na italijanske vojake (Ferenc, Godeša, 2004).

Cela vrsta aretacij pa se je vršila brez kakršnega koli suma storitve kaznivega dejanja. V teh primerih so bili aretirani ljudje, ki jim ni bilo mogoče očitati ničesar drugega kot pripadnost nacionalni, poklicni ali drugi skupini.

Italijanske okupacijske oblasti so na primer sodni zapor spremenile v osrednjo pokrajinsko institucijo za pridržanje in sodno postopanje. Tako so bili tu jetniki različnih pravnih statusov (Guštin, 1999). Dokumente o jetnikih, obsojenih oz. preganjanih je moč najti tako v italijanskem gradivu kot tudi nemškem in protirevolucionarnem, posebno pa v gradivu Slovenskega narodnega varnostnega zbora, kjer je gradivo policijskih zaporov.

Tako je težko ločiti storilce kaznivih dejanj in prekrškov od tistih, zoper katere je bil voden postopek zaradi nasprotovanja nekdanjemu enopartijskemu režimu. V kontekstu druge svetovne vojne bi namreč lahko razumeli kot enopartijski režim tudi nacistično oziroma italijansko fašistično oblast, seveda ob zavedanju, da Spodnja Štajerska, Gorenjska in Mežiška dolina formalnopravno niso bile priključene k nemškemu rajhu in da tu ni bilo uvedeno nemško pravo (Ferenc, 2009). Gradivo je zaradi načina zbiranja nepopolno, na posameznih mestih zelo fragmentarno, ne daje jasne slike o naravi storjenega kaznivega dejanja. Tako je vse gradivo, v katerem so podatki o aretacijah, potrebno v skladu s 65. členom ZVDAGA anonimizirati. V tem kontekstu je potrebno obravnavati precej obsežno gradivo italijanskega Vojaškega sodišča 2. armade, ki je bilo ustanovljeno 20. novembra 1941 in je delovalo do 8. septembra 1943. Sodišče je obravnavalo 8737 primerov zoper 13.186 Slovencev, v glavnem osumljenih sodelovanja z odporniškim gibanjem, vendar tudi kriminalcev, ter 1.150 italijanskih vojakov (SI AS 1791). V Arhivu Republike Slovenije tako hranimo gradivo nemške kaznilnice, kjer so ohranjene sodbe nemškega vojaškega sodišča (SI AS 1673). Obsojenci so bili posamezniki, med drugim jugoslovanski vojaki, ki so imeli ljubezensko razmerje z nemškimi dekleti ali ženami, kar je bilo kaznivo dejanje. Med obsojenci je tudi Nemec zaradi ljubezenskega razmerja z Judinjo. Vse to gradivo je bilo prosto dostopno do julija leta 2014, oziroma do uveljavitve novele arhivskega zakona.

Gradivo vojaške narave vsebuje ne glede na provenienco v veliki meri disciplinske prekrške, kot so neizvrševanje vojaške dolžnosti in podobno. Med podatki, ki se morajo zaščititi, so navedeni tudi storilci prekrškov, medtem ko so težji disciplinski prekrški obravnavani kot kaznivo dejanje, o katerem je razsojalo vojaško sodišče. Podatke o tem je moč najti v različnih vojaških poročilih in nato tudi v gradivu vojaških sodišč, torej tudi vojaških sodišč odporniškega gibanja. Storilce kaznivih dejanj pred partizanskimi vojaškimi sodišči, med katerimi so bili tako vojaki kot civilisti, ne moremo obravnavati kot nasprotnike nekdanjega enopartijskega režima.⁵ Zaradi

⁴ Na podlagi le delnih podatkov na Spodnjem Štajerskem je moč ugotoviti, da je bilo aretacij zaradi kršitve delovne obveznosti za trideset odstotkov več kot pa aretacij zaradi 'komunistične dejavnosti' (Guštin, 2006).

⁵ Več o vzpostavitvi, ureditvi in delovanju partizanskih vojaških sodišč glej Škoro Babić (2013).

organiziranosti odporiškega gibanja so podatki o tistih, ki so bili obravnavani pred sodiščem, tako v gradivu Glavnega štaba NOV in POS (SI AS 1851) kot tudi v gradivu posameznih odredov. Z vzpostavitvijo organov ljudskih oblasti so bila vzpostavljena tudi ljudska sodišča, tako je tudi v tako imenovanem partizanskem civilnem gradivu gradivo s storilci kaznivih dejanj in prekrškov.

Tudi gradivo o deportacijah v koncentracijska taborišča in izgnanstvo po določbah 65. člena ne more biti prosto dostopno, saj je na seznamih, kartotekah, zapornih in pripornih listih poleg narodnostne oznake, torej etnične pripadnosti, ponavadi navedena tudi veroizpoved posameznika, kar je v skladu s 65. členom ravno tako podatek, ki ga je treba varovati.

Nekaj dni po zasedbi slovenske zemlje so nemški okupatorji organizirali za deportacijo slovenskega prebivalstva dva preselitvena štaba v Mariboru in na Bledu pod vodstvom dveh Avstrijcev - Humitscha v Mariboru in Glaserja na Bledu. Poleg preselitvenih štabov so objavili odredbe o ustanovitvi posebnega »Urada pooblaščenca državnega komisarja za utrditev nemške narodnosti« s sedežem v Mariboru in na Bledu. Naloga vsakega urada je bila zapleniti premoženje deportiranih Slovencev. Tudi to gradivo vsebuje podatke o narodnostni pripadnosti posameznikov.

Za izvedbo nemške preselitvene akcije se je zdelo nemški okupatorski oblasti potrebno pritegniti tudi bivše jugoslovanske policaje in žandarje. Z izrednim ukazom z dne 8. maja 1941 je odredil šef redarstvene policije za »Alpenland« v soglasju s šefoma obeh civilnih uprav na Sp. Štajerskem in Kranjskem, da se sprejmejo nekdanji jugoslovanski žandarji in policaji slovenskega ali hrvaškega izvora v nemško redarsko službo. Prosilci so morali biti skupaj s svojimi družinskimi člani rasno čisti in politično neomadeževani ter neobremenjeni. Pred vojno so morali biti nastavljeni na pridobljenem zasedenem ozemlju. Znanje nemščine je bilo zaželeno, vendar ni bil pogoj (Škerl, 1953).

Dejansko je vse nemško gradivo druge svetovne vojne prežeto s podatki o narodnostni pripadnosti. Veroizpoved je prisotna v manjši meri.

Poleg etnične pripadnosti in verskega prepričanja je v skladu s 65. členom ZVDAGA potrebno zaščititi podatek o zdravstvenem stanju posameznika. Gradivo nemške policije vsebuje odredbe, personalne liste, tiralice, poročila o delu, ki vsebujejo podatke o opravljenih pridržanjih, tiralicah in ne nazadnje bolniških dopustih orožnikov. Gradivo, ki se nanaša na internirance, taboriščnike in izgnance, pa vsebuje tudi zdravstveno oceno posameznika.

Podatki o zdravstvenem stanju posameznikov pa se predvsem pojavlja v vojaškem gradivu. Na tem mestu ne moremo mimo gradiva partizanske sanitete, ta predstavlja posebno zbirko, ki so jo zdravniki in drugi raziskovalci v veliki meri uporabljali pri podrobni rekonstrukciji organiziranja in delovanja slovenskih partizanskih bolnišnic med drugo svetovno vojno. Kot primer je zanimiv podatek, da se je v Slovenski centralni vojaški bolnišnici v Kočevskem Rogu zdravilo 10.000 ranjencev, za 7.500 ranjencev pa je ohranjena zdravstvena dokumentacija. Podatki o zdravstvenem stanju pa se poleg poročil o bolniških stanjih vojakov dodatno pojavljajo v vojaških odredbah, kjer so navedeni posamezniki, ki so odpuščeni iz vojaške službe iz zdravstvenih razlogov, in sicer na podlagi ocene vojaškega zdravnika.

Ker je bilo gradivo druge svetovne vojne, ki se hrani v Arhivu Republike Slovenije, vedno dostopno brez omejitev, ne čudi dejstvo, da je Inštitut za zgodovino delavskega gibanja izdajal zgodovinske vire, dokumente o političnem delovanju odporiškega gibanja med drugo svetovno vojno in o vojaškem delovanju s pojasnili. To sta ediciji

publikacij Dokumenti ljudske revolucije na Slovenskem ter Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI. Skoraj vse publikacije obeh edicij sta dostopni brez omejitev na spletu (www.sistory.si), prav tako tudi prevodi v srbohrvaškem jeziku. Leta 2001 je Arhiv Republike Slovenije nadaljeval z objavo virov v ediciji Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji. Gre za nadaljevanje edicije Dokumenti ljudske revolucije na Slovenskem, ki se je zaradi političnih sprememb preimenovala. Dokumenti se torej kontinuirano objavljajo že več kot petdeset let in seveda se v teh objavah najdejo osebni podatki, ki so v skladu z novelo arhivskega zakona nedostopni.

Arhivsko gradivo druge svetovne vojne predstavlja tudi obsežno spominsko gradivo, ki ga je inštitut skrbno zbiral in s pomočjo katerega so uporabniki gradiva določene momente med vojno lažje osvetlili. Vsekakor je bila bogata zbirka spominskega gradiva prav tako prosto dostopna za uporabo, toda po sprejetju novele se obsežni spomini, ki so v veliki meri tudi že publicirani, morajo anonimizirati.

Ker je preučevanje druge svetovne vojne predstavljalo raziskovalni cilj mnogih raziskovalcev, predvsem pa interesno dejavnost številnih preživelih, bodisi vojaških udeležencev bodisi taboriščnikov ali izgnancev, ki so se organizirali tudi v društvih, je število raziskovalnih objav na podlagi arhivskega gradiva precejšnje, in te objave vsebujejo podatke, ki bi v skladu z 63. členom ZVDAGA morali biti nedostopni.

Tako je pri delu z uporabniki postalo vprašanje dostopnosti ob upoštevanju določb 63. člena ZVDAGA precej pereče. Gradivo je bilo do julija leta 2014 dostopno vsakemu posamezniku brez omejitev, in sicer v čitalnici dislocirane enote na Kongresnem trgu. Zaradi narave gradiva je prisotnost arhivista pri uporabniku praktično nujna. Zaradi zgoraj navedenih primerov v gradivu, je potreba po anonimizaciji gradiva neizmerna. V skladu z navodilom za uporabo arhivskega gradiva v čitalnici Arhiva Republike Slovenije lahko uporabnik poda naročilo za pet tehničnih enot (škatel). Če gre za gradivo, ki vsebuje podatke iz 65. člena ZVDAGA, mu arhiv v roku desetih dni odgovori, kdaj bo anonimizirano gradivo pripravljeno za ogled. V navodilu, ki smo ga prejeli arhivisti glede anonimizacije, je naveden rok za anonimizacijo dva meseca. Glede na to, da arhivska škatla iz obdobja druge svetovne vojne vsebuje najmanj 500 listov, večinoma pa okrog 750 listov, s tekstom na obeh straneh, je čas, določen za anonimizacijo, prekratek. Dodatno se pojavljajo tehnične težave. Gradivo je potrebno pri anonimizaciji fotokopirati, podatke prečrtati ter to stran ponovno fotokopirati. Večina gradiva tega obdobja je že sama po sebi v slabšem stanju. Na tem mestu ni bil podan prikaz zbiranja gradiva, ki bi pričal o tem, da je gradivo preživelo marsikaj, preden se je shranilo v arhivskih škatlah. Poleg tega je gradivo tega obdobja razmnoževano s ciklostilom, šapirografom ali opalografom in zapisani tekst s časom blede. Po drugem fotokopiranju je dokument zelo slabo čitljiv. Če predpostavljamo, da izmed 1000 strani samo vsaka peta stran vsebuje podatke, ki so v skladu s 65. členom ZVDAGA nedostopni, to pomeni, da bo več kot dve tretjini gradiva potrebno fotokopirati (in sicer dvakrat), torej tudi tiste strani, ki ne vsebujejo občutljivih podatkov, saj je na drugi strani občutljiv podatek. Ker je uporabnik upravičen do originalnih dokumentov, ki ne vsebujejo občutljivih podatkov, je potrebno dokumente s temi podatki odstraniti in jih nadomestiti z anonimiziranimi fotokopijami. Gradivo v škatlah ni paginirano, prav tako ni popisano po posameznem dokumentu, zato je potrebno biti zelo pazljiv pri pripravi takšne tehnične enote. Posebno težavo predstavlja odstranjeno originalno gradivo (torej tisto, ki smo ga nadomestili z anonimiziranimi fotokopijami), ker ga je treba zelo dobro označiti in shraniti, da se ga po uporabi pravilno vloži v gradivo.

Uporabnik lahko poda vlogo na arhivsko komisijo za prost dostop do vsega gradiva, ki ga navede v vlogi. V našem primeru bi se teoretično pojavil problem (kar je bilo v preteklosti normalen pojav), če bi isto škatlo naročila dva uporabnika, eden z dovoljenjem arhivske komisije in drugi brez - torej z anonimiziranimi fotokopijami. Posebno je nerodna situacija, ker sta obe stranki lahko isto škatlo brez omejitev pregledovali nekaj mesecev prej, pred nastopom novele v veljavo.

Za raziskovanje po tem gradivu bi bila najboljša rešitev ta, da uporabnik poda vlogo na arhivsko komisijo, saj je zaradi vseh zgoraj navedenih dejstev prost dostop upravičen. Vendar 66. člen ZVDAGA določa, da arhivska komisija lahko odobri izjemen dostop znanstvenoraziskovalni organizaciji, raziskovalcu ali novinarju. Veliko število naših uporabnikov se amatersko ukvarja z raziskovanjem, iščejo podatke o svojih starših ali starih starših ali pa želijo v svojem prostem času priti do nekakšnih dognanj iz raznoraznega zanimanja. Med njimi je precej upokoencev, študentov, dijakov. Ker arhivska komisija o izjemnem dostopu odloča v upravnem postopku, je potrebno plačilo upravne takse, kar ne znaša le nekaj evrov. In ker 66. člen določa, komu arhivska komisija lahko odobri dostop, se uporabniki ne odločajo za podajanje vloge, saj je takso potrebno najprej plačati, nihče od arhivistov pa ne more zagotoviti, da bo arhivska komisija prepoznala upokojenca brez neke publicistične namere kot raziskovalca in mu dovolila izjemen dostop.

Prav tako se pojavljajo težave pri uporabnikih iz tujine. Gradivo druge svetovne vojne je med tujimi raziskovalci zelo priljubljeno. Tujci so se skozi desetletja navadili, da se pri nas lahko oglasijo ne da bi se pred tem napovedali, naročijo gradivo ter ga dobijo v roku nekaj minut. Zdaj pa jim je uporaba gradiva precej otežena. Tudi cel proces podajanja vloge na arhivsko komisijo tujcem ni ravno prijazen, saj vloga mora biti podana v slovenskem jeziku, pred tem pa seveda mora biti plačana taksa. Tudi informacija o podajanju vloge na arhivsko komisijo na spletnih straneh tujcem ni ravno jasno zapisana.

Na tem mestu je potrebno poudariti, da gradivo druge svetovne vojne ni v obliki dosjejev. Gradivo je raznovrstno, ker je fragmentarno ohranjeno. Vsebinskih celot ni, oziroma je določeno vsebino potrebno iskati v več fondih, na več mestih. Zato so odgovorne arhivistke že od nekdaj navajene, da se z vsako stranko osebno pogovorijo ter poskušajo najti najboljši način za pregled gradiva. V zadnjem času je končni rezultat ta, da arhivistke iščejo posamezne dokumente za stranke, saj je to najhitrejši način, da stranka dobi gradivo, ki ga želi, arhivistkam pa to vzame precej manj časa, kot da bi isto količino gradiva anonimizirali.

3 ZAKLJUČEK

Nujno je, da se dostop do gradiva druge svetovne vojne uredi. Nerodno je dejstvo, da so arhivisti obvezani ščititi podatke, ki so bili od leta 1945 prosto dostopni tako domačim kot tujim uporabnikom, obenem pa so objavljeni ter dostopni na svetovnem spletu - tudi v več jezikih.

Spomin na drugo svetovno vojno je tudi eden izmed ključnih točk, ki združuje države Evrope. Posebno pomembno je to dejstvo v tem času, ko gospodarska in politična situacija v svetu nista najbolj prijazni. Že leta 2006 sta Evropski parlament in Svet sprejela program Evropa za državljane (sklep št. 1904/2006/ES). Pomemben vidik tega programa je razvijanje občutka evropske identitete, ki temelji na skupnih vrednotah, zgodovini in kulturi. Zato je v zadnjih letih vedno več evropskih projektov namenjenih spodbujanju sodelovanja med Evropejci. Izkušnja druge svetovne vojne pa

je nadvladavna in evropska. Ravno zdaj, ko je gradivo, ki je bilo 69 let dostopno brez omejitev, pogojno dostopno, je vedno več povpraševanja po dostopanju do gradiva druge svetovne vojne. Ker je nemogoče ugotavljanje datuma smrti vseh, ki se omenjajo v dokumentih, in ker se vsi uporabniki ne prepoznajo v kategorijah upravičencev do izrednega dostopa, je edini način dostopanja do gradiva druge svetovne vojne preko anonimiziranja.

Tudi obisk študentov je drastično upadel; ker se sodobna zgodovina obravnava v končnem letniku študija zgodovine, je zelo pogosta odločitev študentov, da si izberejo obdobje druge svetovne vojne za temo diplomske naloge. Zaradi zakonskih omejitev se je tudi obisk študentov zelo zmanjšal.

Že zaradi dejstva, da je bilo gradivo druge svetovne vojne več kot pol stoletja prosto dostopno vsem, ki si so ga želeli ogledati, brez omejitev, bi bilo smotrno, da se kot gradivu posebnega pomena za slovensko in evropsko zgodovino, dovoli prost dostop brez prekrivanja osebnih podatkov, ki so določeni v 65. členu ZVDAGA. Nujno bi bilo poenostaviti in prilagoditi postopanje arhivske komisije v primeru študentov, amaterskih raziskovalcev in ne nazadnje tujih raziskovalcev. V razmislek pristojnim organom bi bilo mogoče navesti to, da posamezniki, ki dobijo izredni dostop do gradiva, dobijo dovoljenje za neomejeno reproduciranje. Morebiti bi bila boljša rešitev neomejen dostop do gradiva z omejenim reproduciranjem. Ker je nemogoče cenzurirati že vso objavljeno literaturo na podlagi gradiva druge svetovne vojne, kjer so objavljeni številni osebni podatki, ki bi po veljavni arhivski zakonodaji morali biti nedostopni, se smiselnost zaščite istih podatkov v arhivskem gradivu druge svetovne vojne postavlja pod vprašaj.

VIRI IN LITERATURA

- EACEA, Europe for Citizens Programme, http://eacea.ec.europa.eu/citizenship/programme/programme_guide_en.php.
- Poročila o delu Znanstvenega inštituta, SI AS 1643 Predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, t.e. 63, Arhiv Republike Slovenije.
- Personalni spisi ujetnikov, SI AS 1673 Kazenski zavod Maribor, p. e. 1 - 8, t. e. 1, Arhiv Republike Slovenije.
- Slovenski poročevalec z dne 27. 1. 1945, SI AS 1887 Zbirka narodnoosvobodilnega tiska, Arhiv Republike Slovenije.
- Arhivski popis Vojaškega vojnega sodišča 2. armade, SI AS 1791 Vojaško vojno sodišče 2. armade, sekcija Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije.
- Ferenc, T. (1960): Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (Predavanje na sestanku arhivarjev v Škofji Loki 16. Novembra 1959). V: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Letnik I, številka 1, str. 329-349*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.
- Ferenc, T. (1987): *Fašisti brez krinke, Dokumenti 1941-1942*. Maribor: Obzorja.
- Ferenc, T. (1968): *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*. Maribor: Založba Obzorja Maribor.
- Ferenc, T. (2009): Sodstvo pod okupacijo 1941-1945. Zasedene slovenske pokrajine in nemško pravosodje. V: *Izbrana dela. Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno 3*. Str. 77-102. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
- Ferenc, T., Godeša, B. (2004): Slovenci pod nacističnim gospostvom 1941-1945. Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju / Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert. Str. 177-268. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
- Gombač, M. (2009). Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja. V: *Zgodovinopisje v zrcalu zgodovine: 50 let Inštituta za novejšo zgodovino, str. 163-184*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.

- Guštin, D. (1999) Sodni zapor v Ljubljani med drugo svetovno vojno. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 2, str. 123-142. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Guštin, D. (2006) *Za zapahi. Prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih 1941-1945*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Mikuž, M. (1953): Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu. V: *Zgodovinski časopis, Kosov zbornik, VI-VII, 1952-1953*, str. 733 - 767. Ljubljana: Zgodovinsko društvo za Slovenijo.
- Smole, M. (1976): *Zgodovina arhivistike in arhivske službe*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije.
- Škerl, F. (1953). Nacistične deportacije Slovencev v letu 1941, V: *Zgodovinski časopis, Kosov zbornik, VI-VII, 1952-1953*, str. 768-797. Ljubljana: Zgodovinsko društvo za Slovenijo.
- Škoro Babić, A. (2013). Partizanska redna vojaška sodišča avgusta in septembra 1943. V: *Arhivi 36*, str. 347-357. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije.
- Vlada Republike Slovenije, www.vlada.si.
- Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih - ZVDAGA. (2006). Uradni list RS, št. 30/06.
- Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih - ZVDAGA-A. (2014). Uradni list RS, št. 51/14.

SUMMARY

*Aida ŠKORO BABIĆ**

ACCESS TO ARCHIVES FROM THE PERIOD OF THE SECOND WORLD WAR - SOME APPROACHES IN IMPLEMENTING PROVISIONS OF THE NEW ARCHIVAL LAW

The article gives an overview of legal bases for access to the archives of the Second World War. It presents the nature of archives, types of documents and a brief outline of diverse scientific and other research carried out on the basis of this material. Special attention is given to the procedure related to the protection of sensitive personal data, anonymization, and other restrictions of access to archives created between 1941 and 1945. Provisions of the new Archival Law, which was adopted in 2014, demand that archives, containing certain personal data, should be available for use 75 years from their creation or 10 years after the death of the person to which these data refer. Data, protected by those provisions are: data about health, sex life, victims of crimes of a sexual nature, marriage, family and children, data of perpetrator of crime and misdemeanours with the exception of crimes and misdemeanours of persons against whom the proceedings were being conducted because of the opposition to the former one-party regime, religion and ethnicity.

The collection of archives in the Archives of the Republic of Slovenia is one of the most diverse and complete archival collections from the period of the Second World War in the European context. Methodical collecting of records began already in 1943, as the leadership of the resistance movement took care of documents scattered in different places after the Italian capitulation. Thus, the material, collected during the war, was arranged and, if necessary, hid in safe places.

The collection of archives from the period of the Second World War was given the status of "special archives" immediately after the war, since all such records from

* *Aida Škoro Babić, M. Phil., advisor, Archives of the Republic of Slovenia, Sector for the protection of special archives, Zvezdarska 1, 1000 Ljubljana, Slovenia, contact: aida.skoro@gmail.com.*

all across the former Yugoslavia were kept by the Military-Historical Institute of the Yugoslav People's Army in Belgrade. The only exception were records from Slovenia, which had been collected and arranged by the Scientific Institute during the war and after it. The establishment of the Institute for the History of the Labour Movement, which has taken over this collection, is associated with giving special importance to the study of the development of socialist society and the liberation of the Yugoslav nations, which laid the foundations of the socialist social order.

Thus, since 1945, researchers had an open and free access to all archives and were able to publish all the data, which is now protected by the provisions of the new Archival Law. Numerous records (mostly transcripts) are also available on the web. The Archives of the Republic of Slovenia preserves Italian and German archives, as well as archives of the liberation movement. Most German WWII records contain data on ethnic origin, whereas religion is present to a lesser extent. In addition to ethnicity and religious beliefs, it is necessary to protect also data about the individual's health status. Records of the German police contain personnel lists, arrest warrants and reports, which contain information on arrests and information about sick leaves of gendarmes. Records, which refer to the internees, concentration camp detainees and exiles, also contain an assessment of the individual's health. Data about health status are also present in military records of the liberation movement - especially in a big collection of partisan military hospitals, which represents a special monument of the Second World War.

Archives related to the Second World War, carefully collected by the Institute, can be seen as extensive memory material. Indeed, a rich collection of memory material was also freely available for use and, in majority, already published. Users of these records came from many European countries and for many years, they were free to do their research without having the above-mentioned data covered.

After the adoption of the changed Archival Law, sensitive personal information also in memory records must be made anonymous. Records from the period of the Second World War were freely accessible to every individual interested in seeing them for more than half a century. Because of that, it would make sense to make archives with the status of special importance for the Slovenian and European history freely accessible, without anonymizing personal data, especially in time when the European Union is encouraging a contribution of citizens to understanding the EU, its history and diversity, with rising the awareness of remembrance, common history and values.